

М. Назаренко, канд. філол. наук

Ювілейний Т. Шевченко: семантичне поле образу

Рецепція образу письменника у свідомості прийдешніх поколінь, динаміка його "літературної репутації" – одне з найактуальніших питань сучасної історії літератури. Як зазначає М.Л. Гаспаров: "Те, що думали про Пушкіна за Писарева, за Гершензона, за Сталіна і за нас із вами, дуже мало говорить про Пушкіна і дуже багато про ці наші епохи..." [7].

Втім, ми вважаємо, що й про самого письменника відгуки нащадків можуть сказати досить багато – принаймні про те, які саме реальні риси його життєвої та творчої подоби виявилися актуальними для сучасників та прийдешніх поколінь. Якою мірою "ліричний герой" (у точному, тинянівському розумінні терміну) формує подальше існування образу? Ця проблема є особливо важливою, коли йдеться про постать і творчість Шевченка, оскільки в його випадку власне творчість, життєтворчість й образ Кобзаря в національній культурі переплелися дуже щільно.

Наша розвідка має на меті показати еволюцію одного з аспектів рецепції та трансляції образу Шевченка в національній культурі, а саме – аспекту ювілейного. Не маючи можливості розглянути й проаналізувати усі незчисленні тексти, присвячені певній річниці Шевченка, ми зупинилися лише на тих, які виявляють санкціоновані суспільством риси образу. Йдеться про тексти, безпосередньо пов'язані зі святкуваннями – тобто, власне кажучи, з уявленнями про те, якими ці святкування мають бути. У методологічному плані наша робота продовжує відому статтю Г. Грабовича "Колажі з Шевченком" [8], де показано, як саме приховані ідеологічні настанови визначають побудову комплексних, гетерогенних творів, присвячених Кобзарю.

Очевидно, що магістральний напрям інтерпретації життєтворчості Шевченка був визначений вже промовами над труною поета, що були надруковані у березневному числі "Основи" за 1861 р. Це передовсім утвердження народності Шевченкової поезії, її значення для всього слов'янського світу і – що цілком природно для поховальних промов – продовження сучасниками й нащадками розпочатої Шевченком "неустанної роботи для добра України та всього світу" [24, 91].

Настільки ж очевидно, що всі ці мотиви можна адекватно оцінити лише в історичному контексті: для Куліша, наприклад, було важливим те, що він у своїй промові "узяв темою свободу думки й ідею народності" (лист до М. Гоголь [26, 36]).

Протягом наступних п'ятдесяти років і у Східній, і в Західній Україні поступово виробляється усталена схема Шевченкових свят, яка модифікується відповідно до політичних обставин. Сама ця схема наслідує й ілюструє вихідні інтерпретаційні тези ("Шевченко голосно на всю Україну озвався, мов усі співи народні і всі людські сльози разом заговорили" – Куліш [15, 28]; "Шевченко як поет – це був сам народ, що продовжував свою поетичну творчість" – Костомаров [24, 102]).

Цензурні утиски, через які багато віршів поета викреслювались з програм вечорів, спричинили цікавий ефект: постать Шевченка такою мірою ототожнюється з Україною в цілому, що цілком можливим стає проведення вечора, на якому твори поета не виголошуються взагалі [12, 220]. Втім, навіть подібні "вокально-музичні концерти" сприяють створенню ювілейного образу: Шевченко, як сказано, це український народ взагалі (тож святковою виставою може бути "Наталка Полтавка", а не лише "Назар Стодоля"); і Шевченко – це невід'ємна частина світової культури (тож музика Моцарта й Верді цілком може становити основний зміст урочистого вечора).

Так створюється міф – у тому сенсі, який в це слово вкладав Ролан Барт [2], тобто знакова система, що виникає "над" іншою знаковою системою. Знаками другого рівня стають Шевченківські свята і сам Шевченко: це означає, що їхній зміст (власне, конотації) може бути довільним. Згадаємо перелік інтерпретацій – переважно таки ювілейних, – зроблений Драгомановим: "Шевченко вже не "безумний патріот". Шевченко ніколи й не був "сепаратистом". Шевченко – ворог Росії й Польщі й козако-український республіканець. Шевченко – ворог Росії. Шевченко – мирний патріот. Шевченко пророк "своєї хати й своєї мудрості", яка вберега од "джуми нігілізму". Шевченко – не соціаліст і не революціонер, а законний австрійський поступовець. Шевченко – не "современный украинофил". Шевченко – нігіліст і соціаліст. Шевченко – Христос і Беліал" [11, 7].

Знаки другого порядку створюються, аби стати частиною ідеологічних конструкцій, і тому легко деконструюються у межах зовсім іншої ідеологічної системи, що, власне, й демонструє вбивча пародія

Драгоманова. Не менш важливим, ніж сам факт свята, стає місце та час його проведення: сакральність або принаймні висока значущість певного локусу стають запорукою дієвості здійснюваного ритуалу.

Київ як центр Русі / України / українства, створюючи власний текст або принаймні власний міф (у зазначеному вище сенсі), входить у складні стосунки з інтерпретаціями міфу Шевченкового. Достатньо згадати: пам'ятник Кобзарю не було встановлено перед Першою світовою війною, бо "в городе, где пролита кровь Ющинского и Столыпина, недостойно ставит памятник безбожнику и хулителю православия" (цит. за: 9, 696). Тож значущою стає ювілейна відсутність, лакуна, що всіма відчувається. Характерним прикладом є відзначення 50-ї річниці від дня смерті Шевченка у київській опері: "програму того вшанування було обмежено (перше всього заборонено приїзд галицьких гостей), а через те "Український Клуб" зрікся святкування – зовсім. Внаслідок того зреклося всякого урочистого пошанування Кобзарєвої пам'яті й Київське "Наукове Товариство". [...] Отже, відбулася тільки панахида, замовлена "Українським Клубом", дуже урочиста, в Софійському соборі, з гарними хорами. Більше в Києві не було в 50-ті роковини смерті Кобзарєвої – ніде нічого! Кобзаря спом'янули тільки jako "раба Божого Тараса" [21, 23]. Пор. звіт 1901 р.: "Нельзя не обратитъ внимания на тот факт, что из всех провинциальных университетских городов только в одном Киеве периодическая печать (три газеты) игнорировала 40-летие со дня смерти Т. Г. Шевченка, не почтив его ни единым словом" [1, 10].

(Радянський час дає не менше прикладів сакралізації певного місця й символічної боротьби за його "присвоєння" – від арештів біля пам'ятника Шевченку в Києві до самоспалення О.Гірника на Тарасовій могилі "з приводу 60-річчя проголошення самостійності України Центральною Радою" [13]. Пор. також слова Рильського, сказані у 1944 р.: "[...] тільки в землі Радянській живе справжній, неспотворений образ Шевченка" [20, 13].)

Таким чином, відсутність, не-спомин стає імпліцитною згадкою про те, що не вимовляється: Шевченкової річниці не можуть оминати ані чорносотенці, ані українофіли – і фактичне бойкотування події лише сприяє ствердженню й розвитку образу Шевченка в різних ідеологічних системах.

Це явище чудово усвідомлювали більшовики: в їхніх текстах, присвячених століттю Кобзаря, зустрічаємо протилежні твердження, які без перешкод поєднуються в цілісній ідеології (орвелівський механізм "двоєдумства"). З одного боку: "Наші ліберали, – писала газета "Шлях правди", – [...] протестують проти [заборон 1914 р.]. Але в їх протесті – добра частка холопства і раболіпства. Пуришкевичів намагаються вони усовістити вказівкою на те, що, розлючуючи українців, "ми", мовляв, допомагаємо Австрії, яка на "сепаратистських" струнах розіграє свою

політику. Не через це протестує проти гонителів Шевченка демократія, робітничий клас" тощо [24, 441]. В даному контексті Шевченко – один з "найвидатніших національних поетів", який отримав від нащадків кріпосників ярлик "мазепинця" [24, 440]. З іншого ж боку, відомі слова Леніна: "Заборона вшанування Шевченка була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і увияти собі не можна" [24, 39]. Тут, фактично, приймається точка зору затаврованих вище "лібералів", і заборона Шевченкового свята стає лише приводом для "розлючення українців" та інших мешканців "тюрми народів".

В кожному разі наявність чи відсутність (заборона, саботаж) події стає більш значущою, ніж сам ювіляр, і сприяє виникненню навколо нього певного семантичного поля, – навіть більш складного і розгалуженого за відсутності події. Так само: відсутність популярної брошури про Шевченка, написаної українцем, до певної міри компенсується тим, що такий текст видав уроджений німець В. Краніхфельд – що виявляється в очах сучасників здійсненням пророцтва Кобзаря ("Нехай скаже німець...") [1, 6 – 7].

Інший, навіть складніший варіант, – це відсутність у присутності, позбавлення Шевченкових свят живого сенсу, про що М. Сріблянський написав ще 1910 року ("Поет і юрба"). Він нешанобливо назвав "панахидами" численні вечори, присвячені тому чи іншому діячу української культури. Небезпеки, які чаються у девальвації свят, на думку Сріблянського, такі: це, по-перше, втрата своєрідності кожної окремої постаті (зазначене вище ототожнення Шевченка з культурою як такою) і, по-друге, як наслідок, брак структурованості. До ювілейного образу входить усе, хоч якось дотичне до поета, навіть "воли, які бачили поета від-далеки" [19, 664].

Реакцією на такі свята стала спроба анти-ювілею, здійснена 1914 р. Михайлем Семенком. І для нас не так важливий його символічний жест – "Я палю свій "Кобзарь", – як причина, яка його спонукала: "Пошана твоя його [Шевченка] вбила, – звертається Семенко до культурного українця, "чудового цілком" [19, 548].

Але водночас із, так би мовити, уніфікацією Шевченка спостерігаємо і протилежну тенденцію: має місце диференціація образу в різних контекстах, вибірка певних, соціально придатних рис та елементів. Прослідкувати це можна на прикладі дитячих свят і літературних вечорів.

Ми маємо цілий набір методичних вказівок щодо проведення Шевченкових свят у дитячих закладах та бібліотеках від 1918 до 2004 рр., які дуже виразно відбивають суспільні тенденції майже дев'яти десятиліть.

Питання, як саме розповідати про життя і творчість Шевченка дітям, було на початку минулого століття нагальним. В усіх відомих текстах – і

дореволюційних, і навіть перших революційних років – має місце суворий відбір тем та фактів. Абсолютно відсутня тема "богоборства" або, точніше, складних стосунків Шевченка із Богом. (Що й зрозуміло, якщо згадати, приміром, бурхливе обговорення теми у Західній Україні в 1911 – 12 рр. [16]). Зі скороченнями цитується "Заповіт" і не тільки: "Я так її люблю, // Мою Україну убогу, – // За неї душу погублю" [27, 8]. І там само: Шевченко, "що так любив свій рідний край, "свою Україну убогу", перетерпів за неї багато мук" [27, 12]. Табуований рядок очевидний для всіх, крім, звісно, дітей.

Дещо складніше із соціальними мотивами. Так само, як і до революції [1, 27 – 28], у 1918 – 19 рр. ще не санкціонована офіційно історія заслання Шевченка. Тож можемо зустріти твердження, що у солдатчину Тараса відправили "дуже значні" люди [27, 17], і згадку про боротьбу за народ [3, 5].

Головні ж теми в ці роки – тяжке дитинство Шевченка (це залишилось незмінним і в радянський час завдяки програмним творам С. Васильченка й О. Іваненко) і любов поета до дітей. Кульмінацією природно стає "жива картина", в якій виконував ролі Шевченка "годую [дітей] ласощами та щось розказує їм" [27, 11]. Зрозуміло, чом цей, сказати б, культурницький момент не набув подальшого розвитку: в "дитячому" сегменті радянської культури роль старого, що дарує цукерки, перебрав на себе Дід Мороз, а перегук з цим новоствореним міфологічним образом був небажаним, бо Шевченко в тій-таки ідеологічній системі належав зовсім до іншої категорії.

Надалі – у методичних посібниках 1930 – 60-х рр. – акцент переноситься на сучасність і соціальний контекст, якому підпорядковуються й оповіді про дитинство майбутнього поета [28; 23; 10; 17; 25; 4; 5; 18; 6]. Відбуваються зміни в тематиці виступів та лекцій: майстерність Шевченка-поета практично не згадується, переважають огляди соціальних обставин Шевченкового життя, місця Кобзаря в радянській культурі та впливу/ дружби російських революціонерів-демократів. (Зауважимо, що остання тема була не менш популярною і до революції, коли підкреслювалася належність Шевченка до загальноєвропейської чи загальнолюдської культури і, відповідно, заперечувалися сепаратистські тенденції в його творчості.) Можна прослідкувати закономірності у динаміці та порядку слідування рекомендованих тем відповідно до суспільних змін.

"Присвоєння" Шевченка офіційною радянською культурою підкреслюється й тією обставиною, що власне Шевченкові тексти розчиняються у нових, концертно-ювілейних. Зникнення межі між творами Шевченка і авторів, які вітають чергову його річницю, знаменує остаточне перетворення "Кобзаря" на фольклор, і до того ж фольклор радянський чи постколоніальний. Лозунг ототожнюється з поезією і стає її логічним продовженням або заміною. "Всім народам, ще не вільним, //

Кобзаревим словом гнівним // Скажем щиро ми: // "Вставайте, // Кайдани порвіте..." (1961) [5, 61]. Або: "Він вірив, що мистецтво й мова // Будуть у краю процвітати, // Й буде свобода, воля, слава, // "І буде син, і буде мати!" (2004) [14, 13].

За відсутності в усіх згаданих текстах інтересу до Шевченка як поета несподівано актуалізується гасло "бути як Шевченко", яке повторюється в різних контекстах та на різних рівнях. У межах розгляду теми "Шевченко на засланні", наприклад, пропонується таке звернення до класу: "Розкажіть, діти, яку участь ви берете в озелененні рідного міста, села" [5, 10].

Йдеться, власне, про міфологічне коло вічного повторення, в якому Шевченко набуває безсмертя, подібно до Леніна. Цікаво, що радянський міф вбирає в себе легенди про невмирущість Шевченка, які виникли одразу після його смерті (див.: 19, 551 – 637). Вічна присутність Шевченка в культурі осмислюється як вічна актуальність його образу (не обов'язково творів!), – тобто можливість використати цей образ у сучасному, передовсім політичному контексті. Тому в переліках рекомендованих тем з'являються й такі, як "Шевченко проти польського панства" [23, 11], "Шевченко проти ліберального панства" та ін. Водночас аналогічні політичні розділи та тексти стають частиною збірок "Шевченко у народній творчості" (див.: 19, 649). Дуже показовим є використання творів Шевченка в антифашистській та, зокрема, антинімецькій пропаганді в роки Великої вітчизняної війни [20].

Сучасність є тим, що передбачав Шевченко (радянський варіант: "Виставка самодіяльних художників на тему: "Справдилися завітні думи Шевченка" [10, 33]) – чи тим, проти чого боровся Шевченко (антирадянський, широко представлений у [22]). Метафорична, ідеологічна "присутність" Шевченка стає наочною в усіх видах самодіяльності, починаючи з дореволюційних "живих картин". Паралельно із зростанням значущості Кобзаря, його обожненням, відбувається викликаний цим процес його віддалення. У шкільній виставі 1961 р. він вже не грає з дітьми, а спостерігає з п'єдесталу на процесію своїх героїв [18, 7 М9]; у 2004 р. присутній лише як портрет [14, 9].

Не менш цікавою нам видається зміна набору імен діячів світової культури, з якими порівнюється Шевченко в ювілейних промовах. Можна визначити кілька тематичних груп: 1) народні поети й співці (Руставелі, Кольцов, Джамбул); 2) засновники національних культур (Гомер, Данте, Шекспір, Пушкін); 3) суто лірики (Шеллі, Гайне). Остання група порівнянь зустрічається найрідше (напр.: 1, 25), бо знаходиться поза ідеологічними конструкціями і, як така, не може бути використана суспільством. Перші ж дві до певної міри конкурують між собою і знаменують коливання пріоритетів у радянській та пострадянській культурі.

Ми визначили лише кілька напрямків вивчення рецепції образу Шевченка у ХХ столітті. Проте не маємо сумніву, що подальші

дослідження виявляться плідними – як для шевченкознавства, так і для історії української культури взагалі.

1. *Андрієвський Ал.* Поминки Т. Г. Шевченка в русской печати в сороковую годовщину его смерти (26-го февраля 1901 года). – Одесса, 1901; 2. *Барт Р.* Миф сегодня // *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М., 1994; 3. *Білецький Л.* Про Тараса Шевченка: До шкільного святкування роковин Кобзаря України. – Умань, 1918; 4. *Бюлетень досвіду.* Відзначення клубами Полтавщини 125-тиріччя з дня народження великого українського народного поета Т. Г. Шевченка. – Полтава, 1939;
5. Відзначення 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка в школах і позашкільних закладах УРСР. – К., 1961; 6. *Внучкова Л., Судаєв В.* В сім'ї вольній, новій (Методичні матеріали до 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка). – К., 1963; 7. *Гаспаров М.* Как писать историю литературы // Новое литературное обозрение. – 2003. – № 59; 8. *Грабович Г.* Колажі з Шевченком // *Грабович Г.* Шевченко, якого не знаємо (3 проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). – К., 2000; 9. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. – К., 2005; 10. *До 125-річчя з дня народження поета.* 1814 р. – 1939 р. – Дніпропетровськ, 1938; 11. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т. 2;
12. *Дубина М.* Вічно живий: З історії вшанування пам'яті Тараса Шевченка на західноукраїнських землях 1861 – 1939 рр. // В літописі шани і любові. – К., 1989;
13. *Іщенко М.* "...Спалився Гірник Олекса з Калуша" // Літературна Україна. – 20.02.1992. 14. *Круковська В.* Вічне слово Кобзаря. – Л., 2004; 15. *[Куліш П.] Хуторянин.* Листи з хутора. Лист III. Чого стоїть Шевченко як поет народний // Основа. – 1861. – Март; 16. *Лозинський М.* Духовенство і національна культура. – Л., 1912. 17. Методичний матеріал на допомогу художній самодіяльності до 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. – Сталіно, 1939; 18. *Мищенко Л.* Шевченківський вечір у школі. – Л., 1961. 19. *Назаренко М.* Поховання на могилі (Шевченко, якого бачили). – К.: Сварог, 2006; 20. *Пам'яті Тараса Григоровича Шевченка:* Зб. доповідей, читаних на ювілейній шевченківській сесії АН УРСР 9 і 10 березня 1944 р. – М., 1944;
21. *Пам'ятка про пошанування 50-х роковин смерті Тараса Шевченка.* – Видання часопису "Рідний Край", 1911; 22. *Посвята.* – Л., 2003. 23. *Про проведення в школах 125-річного ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка.* – К., 1938; 24. Світова велич Шевченка: Зб. матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка: В 3-х т. – Т. 1. – К., 1964;
25. *Т. Г. Шевченко.* 1814 – 1861. До 125-річчя з дня народження великого українського народного поета. – К.-Х., 1939; 26. *Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів.* – К., 1966; 27. *Шевченкове свято.* – Вид. Подільської губ. нар. управи, 1919;
28. *Шевченкові роковини в селянському будинку* // Селянський Будинок. – 1926. – № 2.